

Türkiye’de Osmanlı Afrikası Araştırmaları

Ahmet KAVAS*

ÜLKEMİZDE YAPILAN AKADEMİK ARAŞTIRMALARDA ihmal edilen alanlardan birisi de Afrika araştırmalarıdır. Geçmişte olduğu kadar günümüzde de dünya gündeminde önemli yer tutan bu kıta hakkında başta Avrupa’nın saygın üniversiteleri olmak üzere birçok özel ve resmî araştırma enstitüsü bu sahadaki ilmî araştırmalara yönelik faaliyet göstermektedir.¹ Bizde de Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları adı altında bazı akademik kuruluşların tesisi için girişimlerde bulunulmuş, hatta bir kısmı faaliyet göstermeye başlamışlarsa da yeterli seviyede yetişmiş uzman eksikliğinden dolayı amaçladıkları neticeleri elde edememişlerdir.² Her alanda olduğu gibi Afrika araştırmaları da özel bir yatırma ve bilhassa yetişmiş uzmana ihtiyaç duymaktadır.

Genelde dünya tarihi bakımından ele alındığında Fenike, Roma ve Bizans gibi önemli beynelmilel güçlerin hakimiyetinde kalan kıtanın İslâmî dönemde daha da önem kazandığı görülür. Türklerin Anadolu’yu yurt

* Doç. Dr., TDV -İslam Araştırmaları Merkezi.

1 Bu konuda ilk defa 1975 yılı öncesine ait Afrika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın farklı ülkelerindeki Afrika Araştırma Merkezlerinin bir listesi Türkaya Ataöv’ün *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, (Ankara: Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, 1975, xxiii + 705 s.) adlı eserinde bulunmaktadır. Bk. s. 651-671. Günümüzde gerek Afrika’da gerekse dünyanın farklı ülkelerinde bulunan Afrika Araştırma Merkezleri, Enstitüler için bkz. <http://www.columbia.edu/cu/lweb/indiv/africa/cuvl/afstprog.html>.

2 Türk Tarih Kurumunun Bilim ve Uygulama Kollarından birisi olarak Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Kolu bulunmaktadır. Bu kolda görev alan ilim adamlarından sadece Kazım Yaşar Kopraman’ın Memlükler üzerine çeşitli araştırmaları bulunmakla birlikte kendisi Afrika uzmanı değildir. Marmara Üniversitesi bünyesinde Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü bulunmaktadır ve Marmara Üniversitesi Rektörlüğü’ne bağlı olarak kurulan bu enstitü Ortadoğu ile ilgili lisansüstü eğitim-öğretim, ilmî araştırma ve uygulama yaptıran bir yükseköğretim kurumudur. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde ise Ortadoğu Yüksek Lisans Programı mevcuttur.

edinmelerinden önce Mısır'da kurdukları Tolunoğulları ve İhşitler gibi ilk devletler göz önüne alındığında bu kıta tarihinin bin yıldan fazla bir süredir bizleri yakından ilgilendirdiği bilinmektedir. Gelişen dünya dengelerinde en etkili yöntemlerden birisi olarak, ilgilenilen bölge hakkında en ince teferruatına kadar bilgi sahibi olmanın değeri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Eyyübiler ve Memlûkler dönemlerine ait bilhassa tarih eserlerinde Türklerin başta Mısır olmak üzere Kuzey Afrika ve Doğu Afrika'daki varlıklarıyla ilgili dağınık halde epeyce bilgi bulunmaktadır. Ancak günümüze kadar bu eserler Türklerin Afrika'daki varlıkları açısından yeteri kadar incelenmediği için konu kapalılığını hâlâ korumaktadır. Bu dönemler hakkında yabancı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda da genelde Türkler hakkında önyargıların hakim olduğu derhal fark edilmektedir. Günümüz Afrika araştırmalarının ülkemizi ilgilendiren başlıca iki dönemi bulunmaktadır. Birincisi "Osmanlı Afrika'sı" dediğimiz XVI. yüzyılın başından 1920'li yıllara kadar devam eden dönem, ikincisi ise sömürgecilikten bağımsızlığa geçen modern Afrika ülkelerinin bağımsızlık mücadeleleri ve sonrasında yaşadıkları süreçtir.

Emevî-Abbâsî hakimiyetlerinde belli bir kimlik kazanan Mısır, İslâm dünyasındaki önemini daha o dönemlerde belirlemiştir. Ayrıca müslüman ordularının buradan hareketle bütün Kuzey Afrika'yı aşarak İspanya sahillerine ulaşmaları ve Endülüs medeniyetini tesis etmeleridir. Yine Büyük Sahra ve güneyine yapılan ilk seferlere katılan ordular da Mısır'dan yola çıkmışlardı.

Tolunoğulları ve İhşitler isimli iki Türk hanedanı Abbâsî hakimiyetindeki Mısır'da adeta bağımsız birer devlet kurarak buranın tarihine iz bırakan bir medeniyetin ilk adımlarını attılar.³ Kahire'nin Fatımîler'e payitaht olmasıyla birlikte Mısır, Bağdat ve Endülüs'le birlikte İslâm dünyasının üçüncü büyük merkezi oldu. Haçlı orduları karşısında Eyyübiler'in Ortadoğu'yu savunup⁴ ardından Mısır'a yerleşmeleri ve burada yaklaşık üç asır sürecek olan hakimiyetleri bu ülkeyi modern deyişle uluslararası bir güç haline getirmiştir.⁵ İslâmî dönemin başlangıcından Memlûklerin sonuna kadar Mısır hakkında çok sayıda eser telif edilmişti. Çoğu yazma olan eserler, bilhassa 1798 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle birlikte büyük bir ilgi odağı haline gelmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve soyundan gelen hidiv-

3 Ebulfeyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, haz. Fazıl Gezenferoğlu, Türkiye Türkçesine çev. Selçuk Alkın, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997, 318 s.

4 Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti (H.569-589/1174-1193)*, İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, 1983, xx + 480.

5 Kazım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. V, s. 99-126.

ler döneminde kurulan modern akademilerle bu eserler ilim dünyasına tanıtılmıştır.⁶ Son olarak 1882 yılındaki İngiliz işgaliyle birlikte bu zengin medeniyet kaynakları akademik araştırmaların konusu olmuştu. XXI. Yüzyıla girdiğimiz bir dönemde bu eserlerin bir kısmı Batı dillerine tercüme edilmiştir. Ne yazık ki, Osmanlı dönemi kaynakları başta olmak üzere Mısır tarihi hakkında Türkçe’ye kazandırılan eserler oldukça az olup, bunların çoğu da eski Mısır medeniyetiyle alakalı tercümelere aittir.

Afrika kıtasıyla Osmanlı Devleti’nin ilk münasebetleri XVI. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Kuzey Afrika, Mısır ve Kızıldeniz liman şehirlerinde tesis edilen Osmanlı hakimiyeti ilerleyen dönemlerde kıtanın yeni bölgelerine doğru genişledi. Bir taraftan Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu’na geçen denizciler Doğu Afrika sahillerini bilhassa Portekiz işgalinden korumaya çalışırken⁷ diğer taraftan Büyük Sahra Çölü’nün güneyindeki Müslüman devletlerle karşılıklı münasebetler kurulmuştur.⁸ Kısacası bu kıtanın coğrafi olarak Anadolu’ya göre konumunu ters dönmüş bir açıya benzetebiliriz. Buna göre Mısır merkezli bu açının bir kenarı kuzeyden Garp Ocakları üzerinden batı istikametinde, diğer kenarı ise doğudaki Habeş eyaleti üzerinden güney istikametinde asırlar alan bir süreçte daha uzak noktalara ulaşacak şekilde ilerlemiştir. Yapılan bu tespitler ışığında bu ilerleyişin bir kronolojisinin çıkarılması ancak mevcut bütün kaynakların taranmasıyla mümkün olacaktır. Bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı arşiv belgeleri bu konuda asıl belirleyici kaynaklar konumundadır.

Afrika’da Osmanlı idaresinin 1517 yılından itibaren kesin olarak yerleştiği Mısır kısa zamanda devlet içinde devlet gibi olmasının ağırlığını daima hissettirmiştir. Yeri geldiğinde Vali Kavalalı Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti adına 1820’li yıllarda Afrika’nın iç bölgelerine fetihler yapmıştır.⁹ Mısır bir Afrika ülkesi olmakla beraber münasebetleri daha ziyade Asyalılarla ve Avrupalılarla olmuştu. Zengin tarihi sebebiyle İslâm öncesi Mısır sosyo-

6 1820 yılında Bulak’ta açılan matbaada Arapça, Türkçe ve Farsça klasik eserlerin basıldığı bilinmektedir. (Turgut Kut, “Bulak Matbaası [“Bulak” maddesi içinde]”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 387-390 ve Muhammet Hanefi Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 62-65.

7 Salih Özbaran, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Mart 1977, sy. 31, s. 65-146.

8 Cengiz Orhonlu, “Osmanlı-Bornu Münasebetlerine Ait Belgeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1969, sy. 23, s. 111-130.

9 H. Ahmed Schmiede, “Emin Paşa (1840-1892)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s. 117-119. Alman asıllı ve gerçek adı Eduard Schnitzer olan Emin Paşa bugünkü Sudan Devleti’nin güney batısında ve Uganda sınırında Hatt-ı Üstüva valisi olarak Mısır vilayeti adına Osmanlı hakimiyetini genişletmişti.

ekonomik, kültürel ve arkeolojik bakımdan dünya çapında birkaç asırdır üzerinde ciddi araştırmaların yapıldığı bir ülkedir. Bu çalışmalar esnasında Afrika kıtasının diğer bölgelerine ait bulgulara rastlansa bile Mısır'ın Roma, Yunan ve Bizans ile bağlantılarının daha güçlü olduğu sonucu ortaya çıkar. Maalesef asırlarca Osmanlıların hakim oldukları bu önemli ülke hakkında daha o dönemde yazılanları bugünün araştırmacılarının hizmetine sunabilecek durumda değiliz. Firavunlar döneminden başlamak üzere Osmanlı'nın son yıllarına kadar genelde Mısır olmak üzere bütün kıta hakkında bazı özet ama faydalı bilgiler ihtiva eden ve Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen Mehmed Muhsin'in *Afrika Delili* isimli eseri Osmanlı Afrikası konusunda yazılmış en ciddi eserlerin başında gelmektedir.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika ülkelerinden Libya, Tunus ve Cezayir üzerinde kurduğu hakimiyeti Akdeniz'in bir Türk gölü haline getirilmesine neden olmuştur. Afrika kıtasının kuzeyini kaplayan bu sahil şeridi, İslâm fethinin başladığı VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren "Mağrib" olarak tarif edilmiş ve coğrafi olarak da dört bölgeye ayrılmıştı. Bugünkü Mısır'ın batısı ile Libya'nın güneyi ve başkent Trablus çevresi hariç büyük bir kısmına *Yakın Batı* manasında *Mağribü'l-Ednâ*, Trablus ile bilhassa Kayrevan merkezli bugünkü Tunus'un tamamına *Ifrikiye*, Cezayir'in tamamına yakın kısmına *Orta Batı* manasında *Mağribü'l-Evsat* ve sadece Osmanlı'dan gelen bir geleneğin devamı olarak bizim Fas dediğimiz Arapların ise "Mağrib" dedikleri Fas'a ise *Uzak Batı* manasında *Mağribü'l-Aksâ* denmekteydi. Günümüzde Moritanya'nın da dahil edildiği beş ülkeye Mağrib ülkeleri denilmektedir.

1500'lü yılların başında Türk denizcilerinin Cezayir'de kurdukları ilk hakimiyet alanları daha sonra Tunus ve Libya sahillerine yayıldı. XVI. Yüzyılda bugün Fas olarak bilinen ülke, Fas ve Merâkeş şehirleri merkez olmak üzere aynı hanedana mensup iki ayrı sultanlığa ayrılmıştı. Merâkeş müstakil konumunu muhafaza ederken, Fas daha ziyade Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini ilerletmiş, sultanlarının tahta çıkarken İstanbul'dan onay aldıkları dönemler olmuştur.

Osmanlılar Kuzey Afrika'daki eyaletlerine "Garp Ocakları" ismini vermişlerdi. Aslında bu isim de Mağrib kelimesiyle örtüşmekte ve "Batı Ocakları" manasına gelmektedir. Arşiv belgeleri göstermiştir ki, bu eyaletlerin her biri, müstakil olarak da Cezayir Ocağı,¹¹ Tunus Ocağı ve Trablusgarp

10 Mehmed Muhsin (Bandırmalızade), *Afrika Delili*, Kahire: el-Ferah Ceridesi Matbaası, 1312 (1894), 796 + 1 harita. Son derece geniş kapsamlı bu eser ve benzerlerinin sahanın uzmanları tarafından yeni harflere aktarılmasıyla Osmanlı araştırmalarına önemli bir katkı sağlayacaktır.

11 Ege denizinde adalardan oluşan "Cezâyir-i Bahri Sefid" eyaletinden ayırt etmek için bugünkü Cezayir'e "Cezayir-i Garp" da denilmekteydi.

Ocağı olarak adlandırılmaktadır. Kendi aralarında adeta İstanbul’dan bağımsız ve içişlerinde serbest hareket eden bu eyaletlerdeki beylerbeyileri zaman zaman Avrupa devletleriyle karşılıklı anlaşmalara imza atacak kadar güç ve iktidar sahibiydiler. Mesela Trablusgarp’da 1711-1835 yılları arasında idareyi elinde bulunduran Karamanlı ailesinin son kudretli valilerinden Yusuf Paşa yazdığı resmî evraklarda kendisi için vali, paşa, hakim, emîrül-müminin ve ocak valisi gibi unvan ve sıfatlar kullanıyordu.¹²

Bölgenin müslümanlar tarafından fethinden Osmanlı dönemine kadar olan süreçte yazılan kitapların sömürgecilik döneminden kısa bir süre önce başlayan neşirleri ve tercümeleri günümüze kadar artan bir hızla devam etti. XX. Yüzyılda Kuzey Afrika’daki Arap-Berberî İslâm medeniyeti birçok araştırma kurumunda akademik çalışmalara konu oldu. Günümüzdeki bağımsız devletlerin bilhassa Osmanlı öncesi döneme ait tarihî zenginlikleri ile ilgili ciddi çalışmalar aralıksız devam etmektedir. Bölgede dört asra yakın hakimiyet süren Osmanlı hakimiyeti hakkında yapılan çalışmalar ise son derece yetersizdir.¹³

Mısır ve Kuzey Afrika kadar esaslı bir Osmanlı idarî sisteminin yerleştiğini iddia etmenin zor olduğu bugünkü Sudan Devleti’nden güneye doğru sıralanan Eritre, Etiyopya, Cibuti ve Somali’nin de kısmen içinde yer aldığı meşhur adıyla Habeş Eyaleti, daha ziyade Kızıldeniz sahilindeki Sevâkin, Masavva ve Babü’l-Mendeb Boğazı’nın Aden Körfezi’ne açıldığı noktada yer alan Zeyla gibi iskelelerdeki varlığıyla devam etti.¹⁴ Modern manada bu ülkelerin bulunduğu topraklarda mevcut bağımsız devletlerin oluşumu, sömürgecilik öncesi Kavalalı Mehmet Ali Paşanın başlattığı Sudan Seferiy-

12 Atilâ Çetin, “Garp Ocakları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 382-386; Mehmet Maksudoğlu, “Dayı”, *a.g.e.*, c. IX, s. 59-61.

13 Osmanlı’nın son döneminde yazılan eserlerden birisi Mehmed Mihri’ye ait *Sudan Seyahatnamesi*’dir (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326, 387 + 5 s.). Yazar 6 Muharrem 1327/28 Ocak 1909 tarihinde Mısır’dan yola çıkarak Sudan’a gitti. Avrupalı seyyahların eserlerinden de istifade ettiğini belirttikten sonra kendisi gibi nice vatanperver ve cesur kimselerin bu memleketleri gezerek başta Osmanlı toplumu olmak üzere bütün insanlığa kıymetli eserler bırakabileceğini ifade etmekte ve kendi girişimini bu konuda bir başlangıç olarak görmektedir. Ancak geçen yüzyıl boyunca bu nasihata sadece birkaç kişi kulak verecekti. Aynı konuda Ömer Kamil Paşanın *Sudan-ı Mısırî* adlı bir eseri bulunmaktadır: İstanbul, 1304 (1886), 101 s. + 1 harita. (ÜTY. 4243). Trablusgarp eyaleti tarihine dair ise benzerine zor rastlanır bir tarzda biri askerlik olacak diğeri ise kaymakamlık ve mebusluk yapacak olan iki kardeş tarafından kaleme alınan kitap bulunmaktadır: Mehmed Nuri ve Mahmud Naci, *Trablusgarp*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, 196. [Bu eser iki defa Arapçaya tercüme edilmiştir. Eser hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Kavas “İki Kardeşe Bir Kitap: Trablusgarp, Mehmet Nuri ve Mahmud Beylerin Hayatları”, *Müteferrika*, sy. 16, İstanbul 1999, s. 111-127.]

14 Ahmet Kavas, “Arap Yarımadası Sahillerinde Osmanlı Hakimiyeti: Zeyla Merkezli Kuzey Somali’nin Konumu”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2001, sy. 5, s. 109-134.

le başlamış ve bilhassa onun halefi hidivler zamanında iyice şekillenmişti. Osmanlı Devleti'nin kapalı bir deniz olan Kızıldeniz dışındaki Hint Okyanusu sahillerindeki müstakil Makdişu, Mombasa, Zengibar, Komor gibi şehirlere ve adalara hükmeden sultanlıklarla münasebetleri ise henüz ne Avrupalılar tarafından ne de bizim araştırmacılarımız tarafından araştırma konusu yapılmıştır.

Afrika konulu akademik araştırmaların belirli alanları üzerinde derinlemesine çalışma yapmak için öncelikle o sahada yazılmış başta telif kitaplar ve makaleler ile yabancı dillerdeki kitaplarla makalelerin tercümeleleri, denemeler, ansiklopedi maddeleri hatta yerine göre popüler dergilerde yayınlanan yazıların rehberliğine bile ihtiyaç duyulmaktadır. Uzman araştırmacılığın her geçen gün kendisini büyük bir ihtiyaç olarak hissettirdiği günümüzde, bilhassa başlangıç seviyesinde olanlara yön verecek ilgili sahanın yetişmiş akademisyenlerinin danışmanlığı¹⁵ ve o ana kadar yapılan bütün çalışmalar hakkında hazırlanmış kataloglar ihtiyaç listesinin başında gelmektedir.¹⁶

Binlerce yıllık maziye sahip olan ve birbirinden farklı toplumlarının müşterek katılımlarıyla doğan medeniyetlere beşiklik eden Afrika kıtasının son iki asrı sömürgeciliğin zirveye çıkması yüzünden acılarla doludur. Kıta bütün olumsuzluklara rağmen geleceğe ümitle bakmaya başlayan ülkelere sahiptir. Tarihin derinliklerinden gelen zengin kültür mirasları yanında günümüz Afrika toplumları bu kıtayı adeta yeni hayat bulmuş gibi görerek daima genç tutma arzusunu kendi dünyalarına yansıtma gayreti içindedirler.¹⁷

15 Genel Afrika tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Basil Davidson'un yeni araştırmacılar için hazırladığı kitaplar aslında hemen hemen her ilim dalında belli boşlukları doldurmaktadır. (*Can We Write African History*, Los Angeles: University of California, 1965, 22 s.; *A Guide to African History*, New York: Zenith Books, 1971, 118 s.)

16 Ülkemizdeki Afrika konulu çalışmalar hakkında ilk katalog denemesi merhum Cengiz Orhonlu tarafından başlatılmıştır. Ancak onun vefatıyla yarım kalan bu boşluk günümüze kadar doldurulamamıştır. Cengiz Orhonlu, "Afrika İle İlgili Türkçe Yayınlar ve Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart/1965, c. XV, sy. 20, s. 39-54. 1990'lı yılların başından itibaren Fransa'da başladığım ve 1996 yılında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nde devam ettiğim Afrika konusunda her türlü Türkçe yayını esas alacak bir katalog derlemesine girişmişim. 2000'li yılların başında ise bilhassa bu merkezin kütüphanesinde bulunan süreli yayınları içeren bu çalışma, dökümantasyon şefi Mustafa Birol Ülker ve Osmanlı dönemi seyahatnameleri üzerine özel araştırmaları bulunan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü araştırma görevlilerinden Bilgin Aydın'ın katkılarıyla tamamlanma noktasına geldi.

17 Fransa'da haftalık çıkan ve siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel konulara ağırlık veren *Jé-une Afrique* (Genç Afrika) dergisi Afrika kıtası ile ilgili haberleri sıcaklığına daha ziyade Fransızca konuşulan ülkelere ulaştırırken dünyanın diğer bölgelerinde de bu dile sahip olanlar tarafından takip edilmektedir.

Avrupa devletleri XIX. yüzyılın ilk yıllarında Afrika kıtasına çok sayıda seyyah gönderdiler. Onların ortaya koyduğu eserler vasıtasıyla kıtanın farklı bölgelerini tanıma gayretleri yaklaşık iki asır sürdü. İtalyan sömürgeciliğinden kurtulan Etiyopya'nın önemli bir kısmı ile yine aynı ülkenin ancak 1930'lu yıllarda işgal edebildiği Libya ve Amerika'da hürriyetine kavuşan köleleri ait oldukları asıl kıtaya geri döndürmek için kurulan Liberya hariç bütün kıta Fransa, İngiltere, Belçika, Portekiz, İspanya ve Almanya tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve XX. yüzyılın ilk yıllarında devam eden süreçte işgal edildi.

Dünya tarihinde büyük yıkımları beraberinde getiren bu değişim, kıtada dil, din, ticaret, beşerî coğrafya, sanat, kültür, edebiyat ve müzik olmak üzere hayatın her alanında kendini gösterdi. Asırlardır varlıklarını sürdüren Osmanlı Devleti'ne bağlı Mısır, Trablusgarp (Libya), Tunus, Cezayir ve Habeş Eyaleti, Harar (Etiyopya), Kavar, Ayir (Nijer), Vaday ve Bagirmi (Çad), Kânim-Bornu (Çad-Nijerya), Hevsa devletleri ve Sokoto (Nijerya), Timbüktü (Mali), Zengibar (Kenya-Tanzanya) sultanlıkları yanında Madagaskar, Kongo, Güney Afrika ve daha birçok bölgedeki mahalli krallıklar birer birer tarihe karıştı. Osmanlı eyaletleri XVI. yüzyılın başından itibaren belirlenen topraklarını mevcut isimleriyle muhafaza ederken geriye kalanların tamamına yeni isimler verildi. Kenya, Tanzanya, Yukarı Volta, Gabon, Çad, Fransız Sudani, Nijer, Nijerya, Liberya, Sierra Leone, Angola ve daha birçok yeni isim farklı bölgelere verildi. Bunlardan bazıları 1960'lı yıllarda elde ettikleri bağımsızlık sonrasında kendi tarihleriyle bütünleşen isimlerle tekrar değiştirildi. Yukarı Volta'nın adı Burkina Faso, Dahomey'in adı Benin, Fransız Sudani'nin adı ise Mali oldu.

Afrika hakkında ilmî araştırmalar çoğunlukla burayı sömürgeleştiren Avrupa ülkelerinde XIX-XX. yüzyıllarda yapılmıştır ve halen de daha geniş kapsamlı olarak devam ettirilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversiteler ve araştırma kurumları da her geçen gün Afrika'ya daha fazla ilgi göstermektedirler. Sovyetler Birliği döneminde Rusların Afrika kıtasına aşırı ilgileri artık eskisi kadar olmasa bile hâlâ devam etmektedir. Bu nedenle kıta hakkında Rus kaynakları da ihmal edilmeyecek kadar önemlidir.¹⁸ Norveç, Danimarka, Polonya ve bilhassa İsveç gibi ülkelerin Afrika kı-

18 Vasili Grigorevich Solodovnikov, *Africa Fights for Independence*, Moscow: Novosti Press Agency Pub. House, 1970 ve *Afrika: barba za nizavisimost'*, Moskova, 1970; D.B. Malişeva, *Religiya i politika v stranah vostochnoy Afriki*, Moskova: Nauka, 1974, 166 s.; S.Y. Abramova, *Afrika: ehetyre stoletiya rabptorgovlj (Africa: Four Centuries of Slave Trade)*, 1992; S.S. Novikov, *Istoriya Mali v novoe ii noveyshee vremya (History of Mali in the New and Modern Epochs)*, 1994; S.E. Baykin, E.I. Mironova, *Aljiri: tri goda ka grani grajdanskoy voyni*, Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 1995. 80 s.

tasını tanıma gayretleri de göz ardı edilemeyecek ciddiyettedir. Son yıllarda Uzakdoğu ülkelerinden Japonya, Kuzey ve Güney Kore ile Çin'in Afrika'nın farklı ülkelerindeki faaliyetlerinin XXI. yüzyıla girerken belli bir seviyeye ulaştığı görülmektedir.

IX. Yüzyılda Tolunoğulları ile birlikte Mısır'a ayak basan Türklerin Afrika'daki varlıkları İhşitler, Eyyübiler dönemlerinde giderek artmıştı. Memlûkler ise sadece Mısır ile sınırlı kalmayıp bir taraftan güneye diğer taraftan Çad Gölü bölgesine doğru hakimiyet ve nüfuz alanlarını genişleterek güçlerini XVI. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam ettirmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin 1517 yılında Memlûklü idaresine son verip kendi iktidarını tesis etmesi ve Cezayir'den başlayarak Trablusgarp ile Tunus'u da dahil ettiği ve Garp Ocakları adını verdiği Kuzey Afrika'daki hakimiyeti yaklaşık dört asır devam edecek kadar uzun sürdü. Yerine göre merkeze bağlanan Afrika eyaletlerine XVI. yüzyıl içinde Habeş Eyaleti de dahil edilince toplam beş bölgeye ayrılan Osmanlı Afrikası'nda genelde mahallinden idarenin güçlendiğini görmekteyiz. Tolunoğulları ile başlayan Afrika'daki Türklerin hakimiyeti diğer Türk devletleriyle gelişmiş, 1517 yılında Mısır'ın Osmanlı idaresine girmesiyle başlayan yeni süreç ise 1918 yılında Osmanlı askerlerinin Trablusgarp'tan kesin olarak çekilişine kadar tam dört asır boyunca devam etmiş ve ardında köklü izler bırakarak sona ermişti.¹⁹

Osmanlı hakimiyeti öncesindeki Türklerin Afrika'daki hakimiyetleri hakkındaki bilgiler o dönemlere ait tarih kitaplarında dağınık olarak bulunmaktadır. XVI. Yüzyıldan itibaren kıtada kısmî olarak varlık gösteren Osmanlı Devleti ile ilgili yeterli çalışma yapılmamıştır ve bu kıtadaki hakimiyeti de maalesef hiç hak etmediği kadar ihmal edilegelmiştir. Bu konuda yerli ve yabancı araştırmacıların birinci derecede kaynaklarını Osmanlı arşivlerindeki belgeler oluşturmaktadır. Ne var ki günümüzde araştırmacıların hizmetine sunulan yüz binlerce belgeyi yabancı Afrika uzmanları Türkçe bilmedikleri için kullanamamaktadırlar. Bugüne kadar bu sahada otorite olmuş isimlerin bir kaçı dışında hiçbiri Türkçe'yi öğrenme teşebbüsünde bulunmamıştır.²⁰ Bunun tek istisnasını ise Osmanlı Afrikası'nı meydana

19 Ahmet Kavas, "Afrika'da Türkler'in Hakimiyeti ve Kurdukları Devletler", *Yeni Türkiye Dergisi Türkler Özel Sayısı*, Ankara, 2002, sy. IX, s. 575-588.

20 Michell F. Le Gall'in Osmanlı arşiv belgelerini kullanarak bilhassa XIX. yüzyıl ile ilgili çalışmalar yaptığını görmekteyiz. *Pashas, bedouins and notables: Ottoman administration in Tripoli and Benghazi: 1881-1902*, Doktora tezi, Princeton University, 1986, X, 268 y.; *A New Ottoman Outlook on Africa: Note on Turn of the Century Literature*, Sinan Kuneralp (ed.), İstanbul: The Isis Press, 1990, s. 135-146; Fransız şarkiyatçı Jean-Louis Bacqué-Grammont'un Osmanlı dönemindeki matbu eserlerden hareketle yaptığı çalışmalarında Afrika konusuna da eğildiğini görmekteyiz. Marcel Grisard ile birlikte Arapça aslına bugüne kadar rastlanmayan *Rihletü's-Sûdân* adlı eseri Türkçe'den Fransızca'ya tercüme ettiler: *Le Livre du Soudan*, Paris: Société d'Ethnographie, 1981.

getiren eyaletlerin devamı konumundaki Sudan, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir’den gelen çok sayıda genç akademisyen oluşturmaktadır. Bunlar ana dillerini olan Arapça dışında Batı dillerinden İngilizce, Fransızca ve İtalyanca’dan en az birisinin resmî dilleri olması münasebetiyle gayet iyi bildikleri gibi Türkçeyi de mutlaka öğrenerek Osmanlı arşivlerindeki belgeleri kullanmaktadırlar.²¹ Bir de Faslı araştırmacılar geçmişte Cezayir Eyaleti vesilesiyle Osmanlı Devleti’ne daima komşu olan hatta bir dönem de kısmen Osmanlı idaresinde kalan bir ülkenin vatandaşları olarak İstanbul’daki arşivlere sıkça uğramaktadırlar.²² Aynı şekilde Türkiye’den de akademisyenlerin ve genç araştırmacıların bu eski eyaletlere sıkça gidip Osmanlı mirasını araştırmalarının mutlaka geniş bir çerçevede ele alınması gerekmektedir. Ayrıca bu ihmal üzerinde de daha fazla ısrar edilmemesi gerekmektedir.²³

XIX. Asrın ikinci yarısında Osmanlı Afrikası konusunda yazılan ve basılan sınırlı sayıdaki kitaplar da, istisnaları hariç, bugünkü yazı diline aktarılamadığı için büyük okuyucu ve araştırmacı kitlelerinin kullanımından uzaktır.²⁴

21 Tunuslu profesör Abdeljelil Temimî’nin doktora teziyle başlattığı Osmanlı Afrikası araştırmaları bugün büyük bir merkeze dönüşmüş ve bütün Osmanlı Afrikası üzerinde ciddi akademik araştırmaları yapan Temimî Vakfı adıyla bir enstitü kurulmuştur. Bu vakıf halen faaliyetlerine devam etmektedir. Süreli yayınları yanında uluslararası düzeyde tertiplelediği konferanslar ve müstakil eserlerin yayınlarına ağırlık vererek Osmanlı araştırmalarına büyük katkı sağlamaktadır.

22 Özellikle Faslı tarih profesörü Abderrahman el-Mudden (“The Sharif and the Padishah: Some Remarks on Moroccan-Ottoman Relations in the 16th Century”, *Studies on Ottoman Diplomatic History*, Sinan Küneralp (ed.), İstanbul: The Isis Press, 1990, s. 27-34) ve etrafındaki genç araştırmacıların Osmanlı-Fas münasebetleri ile ilgili çalışmaları bu noktada oldukça önemlidir.

23 İkili anlaşmalar çerçevesinde Türkiye’den birkaç yıllığına Kuzey Afrika ülkelerindeki üniversitelerde ders vermek üzere giden akademik personel Afrika uzmanı olmadıkları için yüzyesnel veya sınırlı bir konu üzerinde bilgiye sahiptirler. Onların çalışmalarının Osmanlı Afrikası araştırmalarına ciddi bir katkı yaptığını söylemek ise zordur. Orhan Koloğlu’nun, *Mustafa Kemal’in Yanında İki Libyalı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Ankara: Libya Kültür Merkezi Yayınları, 1981, iv + 168 s. ve Kadir Pektaş’ın, *Tunus’ta Osmanlı Mimari Eserleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, 392 s. eserleri müstesna tutulmalıdır. Sabri Hizmetli’nin, *Bin Badis: Cezayir Bağımsızlık Mücadelesi Önderi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, xviii + 174 s. ve Mehmet Şeker’in, *Başşehir Tunus’taki Türkçe Kitabeler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994, 56 s. kısa süreli görevlerinin birer ürünü olarak çalışmaları bu sahaya sınırlı katkı sağlamaktadır.

24 Mehmed Muhsin (Bandırmalızade), *Afrika Delili*, Kahire: el-Ferah Ceridesi Matbaası, 1312 (1894); Mehmed Rüşdü, *Zengibar Hakkında Malumat-ı Mufassala*, İÜTY, nr. 5052, 8 vr.; Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi*, İstanbul: Ahmed Efendi Matbaası, 1292, 112 s. [Eser, Hüseyin Yorulmaz tarafından latinize edilerek *Ümit Burnu Seyahatnamesi: Yüzyıl Önce Güney Afrika* adıyla 1994 yılında yayımlandı. Ses Yayınları, İstanbul 1994, 111 s.]; Sadık el-Müeyyed Paşa, *Habeş Seyahatnamesi 1904*, Mustafa Baydemir (haz.), İstanbul, 1322/1904. [Eser, Mustafa Baydemir tarafından yayına hazırlanarak 1999’da İstanbul’da Kaknüs Yayınları arasında basıldı. 268 s.]; Mehmed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1326, 387 + 5 s.

Afrika kıtası hakkında bugüne kadar Türkçe yazma, telif kitap veya diğer dillerden tercüme kitaplar, makale veya tercüme makaleler, deneme yazılar, popüler dergilerde yayınlanan hatıralar,²⁵ Türk üniversitelerinde yapılan lisans, yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri ve M.E.B. İslâm Ansiklopedisi ve TDV İslâm Ansiklopedisinde Afrika tarihi, kültürü ve medeniyeti, coğrafyası hakkındaki maddelerin tespit edilip bir katalogunun çıkarılması bir zaruret halini almıştı. Bu kıta hakkında herhangi bir dilde katalog taraması yapabilmek için mutlaka kıta hakkında genel malumat sahibi olmak ön şart olsa gerektir. Aksi takdirde birçok eser ve diğer çalışmalar gözden kaçabilmektedir. Mesela “Mezamorta Hüseyin Paşa” ismini herhangi bir çalışmanın başlığında görseniz bile eğer Cezayir’deki Osmanlı paşalarını tanıımıyorsanız sıradan bir Osmanlı devlet adamı deyip geçme ihtimali oldukça yüksektir. Yine İsmail Tevfik’in yazdığı “Âlem-i İslâm’da Kamer Adaları” isimli kitabın adını kütüphane kataloglarında görsek bile bunun bugünkü Hint Okyanusu’nda bulunan ve üç küçük adadan teşekkül eden Demokratik Komor Adaları İslâm Cumhuriyeti olduğunu anlamamız oldukça zordur.

Osmanlı Afrikası ile ilgili Türkçe yazılan eserlerin büyük bir çoğunluğu İstanbul’da yayımlanmıştı.²⁶ Geriye kalan birkaç eserin de yine aynı dilde XIX. yüzyılda Şam,²⁷ Kahire²⁸ ve Kazan²⁹ gibi şehirlerde basıldığı görülmektedir.

25 Filibeli Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde), *Senüsiler, XIII. Asrın En Büyük Mütefekkeri İslamiyesi: Seyyid Muhammed es-Senüsi, Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü'l-Mehdî ve Asr-ı Hamidî’de Âlem-i İslâm ve Senüsiler*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1325, 124 s.; [İsmail Cömert bu eseri 1992’de *Senüsiler ve Sultan Abdülhamid* adıyla latinize etmiştir: İstanbul: Ses Yayınları, 1992, 110 s.]; Abdülkadir Cami Baykurt (Baykut), *Trablusgarp’tan Sahrayı Kebire Doğru*, İstanbul (Dersaadet): Nişan Babıkyan Matbaası, 1326, 220 + 69 fotoğraf + 4 resim + 3 harita; İhsan Aksoley, “I. Dünya Harbi’nde Bir Türk Subayının Afrika Hatıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Haziran 1970, yıl 6, c. I, sayı: 5, 26-31. Feridun Kandemir, “Jön-Türklerin Trablusgarb Zindanlarında Çıkardıkları Mücadele Gazetesi: Hatıra”, *Tarih Konuşuyor*, Ekim 1965, c. IV, sy. 21, s. 1721-1725; a.mlf., “Trablusgarb Zindanlarında Mahkum Hürriyetçilerin Ümitsiz İhtilâli”, Kasım 1965, c. IV, sy. 22, s. 1773-1777, 1845; a.mlf., “Birinci Dünya Harbinde: Trablusgarb’da Türk Müdafası”, *Tarih Konuşuyor*, Nisan 1966, c. V, sy. 27, s. 2249-2252.

26 Mahmud Naci, Abdülkadir Cami ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi müelliflerin eserleri İstanbul’da basılanlar arasındadır.

27 Hayreddin el-Mevlevî Giritli, *Mısır Yolunda İlhamâtı Cihad*, Şam: et-Terakki Matbaası, 1334/1918, 131 + 1 s.

28 *Mısırdaki Ziraat ve Sulama Hakkında Lâyiha*, Kahire: Matbaatü Sahibü’s-Saade (Bulak Matbaası), 1245/1830, 96 s.; *Mısır Kanun-ı Umumiyesi*, Bulak 1253/1837, Bulak Matbaası, 43 s. (Türkçe) + 40 s. (Arapça); Mehmed Muhsin (Bandırmalızade), *Afrika Delili*, Kahire: el-Ferah Ceridesi Matbaası, sene 1312 (1894), 796 + 1 harita; Halil Halit (Çerkezşizade), *Cezayir Hatratından*, Kahire: İctihad Matbaası, 1906, 154 s.

29 Abdülallam Feyz Hanoglu, *Umumi Coğrafya Risalesi Avrupa, Asya, Afrika, Amerika Hem Avusturalya İklimlerin Beyan Eder*, Kazan: Kazan Üniversitesinin Tabhanesi, 117 s.

Seksen yılı geride bırakan Cumhuriyet döneminde dış dünya üzerine yapılan çalışmaların azlığı Afrika konusunda da kendini hissettirmektedir. Osmanlı döneminden kalan eserlerin ise herkesçe kullanılır olmaması yanında nadir olarak bulunmaları, bu alana yönelmiş olanların karşılaştıkları en büyük zorluklardır. Bu durum için yurtdışında yapılan çalışmaları, yani ikinci el kaynakları esas alarak çalışma yapmak zaruri hale gelmiştir.³⁰ Ayrıca az veya çok her iki dönemde yapılan bütün yazma ve matbu eserlerin topluca bir envanterinin çıkarılmamış olması da büyük bir eksikliklerdir. Bu durumda da Osmanlı Afrikası gibi tamamıyla kendi tarihimizin bir parçası olan bir alanda bir taraftan geçmişimizde üretilenden habersiz kalmırken diğer taraftan tek yönlü hazırlanan yabancı eserler kaçınılmaz bir şekilde yegâne kullanılabileceğimiz kaynaklar haline gelmektedir.

Üniversitelerimizin ilmî çalışmaya ilk adım sayılabilecek seviyede olması beklenen ama ne yazık ki genelde vasat bir araştırmaya dahi dayanmayan lisans tezleri dahi konumuz açısından bir değer ifade etmektedir. Çünkü henüz akademik çalışma aşamasına girmemiş üniversite öğrencileri içinde bu alana ilginin seviyesi böylece tespit edilebilmektedir. Yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezlerinde ise çok sınırlı da olsa bu alana belli seviyede bir ilginin olduğunun işaretidir.³¹ Fakat asıl sıkıntı çalışmayı yapanlardan ziyade ona yön veren danışmanın sahanın uzmanı olmaması dolayısıyla yaşanmaktadır. Çünkü tezlerin başlığında dahi konularının tespitinde yeteri kadar özen gösterilmediği anlaşılmaktadır. “Batı Afrikalı Süfiller ve

30 Bu konuda IRCICA tarafından hazırlanan *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi = History of Geographical Literature During the Ottoman Period* (Ekmeleddin İhsanoğlu vd.(haz.), İstanbul: IRCICA, I, 2000, lxxxix + 396 + 16 s. ve II, 397-912 + 8 s.) bir istisnadır.

31 Osmanlı Afrikası hakkında ilk doktora tezi 1950'li yıllarda Ercüment Kuran tarafından hazırlanmıştı: *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957, 67 s.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974, xxvii + 317s Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki hakimiyet alanlarından birisi olan Habeş Eyaleti hakkında yapılan ve gerek Osmanlı arşivlerini gerekse ikinci elden diğer kaynakları gerektiği gibi kullanan yazar, Osmanlı Afrikası'nın bir eyaletinin belli bir dönemiyle ilgili boşluğu bu doktora teziyle doldurmayı başarmıştır. Eser Osmanlı Afrikası çalışmalarına ciddi bir katkı sağladığı kadar günümüz devletlerinden Sudan, Eritre ve Etiyopya (Habeşistan), Cibuti ve Somali'nin tarihleri için de önemli bir kaynaktır. Eser Türk Tarih Kurumu tarafından 1996 yılında ikinci defa basılmıştır. Ayrıca Fransız arşivleri ve Osmanlı arşivleri kullanılarak tamamlanan ve doçentlik tezi olarak takdim edilen ikinci bir çalışmadan da bahsetmek gerekir: Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1970, vii + 247 s. Bu eser bir doçentlik çalışması olarak takdim edilmişti. Ayrıca Cezmi Eraslan'ın hazırladığı tez de dolaylı olarak Afrika ile ilgili bölümler ihtiva etmektedir: *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1992, 464 s.

Değerlendirilmesi”,³² “Batı Afrikalı Mutasavvıfların Değerlendirilmesi”³³ gibi muhtevalarının dahi tespit edilmesinin imkânsız olduğu konuların fakülte son sınıf öğrencilerine lisans tezleri olarak verildiği görülmektedir. Yeterli yabancı dil eğitimi almayan, elinin altında yok denecek kadar az Türkçe kitap bulunan bir konuda öğrenciyi çalışmaya yönlendirmek onu boş yere meşgul etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Oysa ki kendi ihtisas alanları doğrudan Osmanlı Afrikası olmasa bile ilmî birikimlerine dayalı olarak bu sahada danışmanlık yapanların yönettikleri ciddi tezlerin ortaya çıktığını görmekteyiz.³⁴

Uzun yıllar yapılan ve büyük emek sarf edilerek telif edilen her türlü ilmî çalışmanın içindeki belirgin açık hataları makul karşılamak gerekmektedir. Fakat özen gösterilmeden sadece o konuda bir eser kaleme almış olmak için hazırlanan çalışmalarda doğru ifadeler büyük yanlışlar arasında kaybolmaktadır. Bu çalışmalarda hatalar alan hakkında duyulan biraz ilgi ve kısa bir incelemeyle derhal anlaşılabilir açıklıktadır.

32 Cengiz Gülten, *Batı Afrikalı Süfîler ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Lisans tezi, 1992, 26 s.

33 Faruk Yağcıoğlu, *Batı Afrikalı Mutasavvıflar ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Lisans tezi, 1992, iv + 55 s.

34 Gheder Ammar, *Osmanlı Resmî Kaynaklarına Göre Trablusgarp Vilayeti (1282-1312/1865-1894)*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal Beydilli), 1982, 284 s. Mahmud Ali, *Trablusgarp'da Osmanlı İnşa Faaliyetleri (1835-1911)*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Doktora tezi, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nejat Göyünç), 1982, xv + 245 + 7 harita; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayrettin Paşa: Hayatı, Hizmetleri, Eserleri*, Doktora tezi, (Tez Danışmanı: Doç. Dr. Kemal Beydilli), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 1987, xxxiii + 420 s.; İbrahim Muhammed es-Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora tezi, (Danışmanı: Prof. Dr. Kemal Beydilli), İstanbul 1993, 180 s. Son yıllarda yerli ve yabancı öğrenciler tarafından Afrika Araştırmaları alanında yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmaya devam etmektedir. 1989-1991 yılları arasında Paris 7 Jussieu Üniversitesi Tarih, Coğrafya ve Toplum Bilimleri bölümünde *Les relations de l'administration ottomane avec la Sanousiya de 1835 à 1912* [1835-1912 Yılları Arasında Osmanlı İdaresi ile Senusiyye'nin Münasebetleri] adlı yüksek lisans tezimi, 1992-1996 yılları arasında ise *L'évolution de l'enseignement moderne arabo-islamique en Afrique francophone-Les médersas de la République du Mali (Cas de Bamako 1980-1994)* [Fransızca Konuşulan Afrika'da Modern Arapça-İslam Eğitiminin Gelişmesi- Mali Cumhuriyeti Medreseleri - 1980-1994 Yılları arasında Başkent Bamako'nun Konumu] konulu doktora tezimi tamamladım. Bu tez Fransızca olarak 2003 yılında IRCICA tarafından *L'enseignement islamique en Afrique francophone: Les médersas de la République du Mali* adıyla basıldı (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2003, 424 s.). Hatice Babavatan Uğur ise 2003 yılında, Hind Okyanusundaki Zengibar Sultanlığı ile Osmanlı Devleti'nin münasebetlerini konu alan *Understanding 'Afrikâ-yi Osmânî' in the Late Ottoman Period: The Case of Zanzibar* başlıklı yüksek lisans tezini Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümünde tamamladı. Bilhassa son yıllarda çok sayıda Sudanlı öğrenci yüksek lisans ve doktora çalışmaları için Türkiye'deki üniversitelerde bulunmaktadır.

Osmanlı Afrikası dönemine ait en kıymetli eserlerden birisi hiç şüphesiz *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*’dır. Çok sayıda yazmaları bulunan bu eser üzerine on kadar ayrı çalışma yapılmıştır.³⁵

İstanbul Ticaret Odası tarafından hazırlanan farklı dünya ülkeleri ile alakalı etüd çalışmaları arasında önemli sayıda Afrika ülke etütleri bulunmaktadır. Bu kitaplar birer akademik çalışma olmamakla birlikte Türkiye ile bu ülkelerin ticarî münasebetlerini ele almaları bakımından önemlidirler. Özellikle bu eserlerin baş taraflarındaki coğrafi, tarihî, siyasî bilgiler faydalı olmakla birlikte yeterli olmaktan uzaktır. Zaten bu eserlerin öyle iddiaları da yoktur. Sadece aydınlatıcı ön bilgilerin özet olarak takdiminden ibarettir. Önemli olan bir ticaret odasının bazı Afrika ülkelerinin tanınmasına katkı sağlamasıdır. Şayet bu kitaplar hazırlanırken kullanılan yabancı kaynaklar yanında hiç olmazsa daha önce yayınlanmış bazı Türkçe eserlere müracaat edilmiş olunsaydı daha verimli olunabilirdi.³⁶

Osmanlı Devleti’nin yıkılışından sonra eski eyalet/vilayet merkezlerinde kurulan yeni devletler Türkiye Cumhuriyeti için tamamıyla bir kenara itilmiş değillerdi. Yeni dönemde bu ülkeler hakkında yazılan kitapların başlıklarında bile arada bir akrabalık bağı olduğu hissini veren ifadeler görül-

35 Seyyid Muradî, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, İÜKT. nr. 2639. Barbaros Hayrettin Paşanın bu savaş hatıraları Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser serisi içinde iki cilt halinde basıldı (İstanbul, 1973, 296 s.). Aynı çalışma daha sonra önce Türdev Yayınları arasında *Akdeniz Bizimdi: Barbaros Hayreddin Paşa’nın Savaşları: Gazavât* (İstanbul, 1990, 469 s.), ardından 1995 yılında da bu defa İzmir’de Kaynak Yayınları arasında yayınlandı (448 s.). E. Düzdağ esere yazdığı önsözde sadeleştirme esnasında kitabın orijinal metnine aşırı derece sadık kalmadığını ve daha çok muhtevayı esas aldığı ifade etmektedir. Genelkurmay Deniz Kuvvetleri Komutanlığı tarafından yine aynı yıl eser sadeleştirilmiş olarak basıldı. Fakat esere yazılan önsözde bildirildiği üzere kitabın muhtevasında geçen “cihat kavramı” yerine “Türk Denizciliği”, “kafirler/küffar” kelimeleri yerine ise “İspanyollar veya Portekizler” gibi düşman güçlerin isimleri yazılmıştı: *Gazavât-ı Hayrettin Paşa: Barbaros’un Hayatı ve Savaşları*, Genelkurmay DKK, Ankara, 1995, 12 + 230 s. Aslında bu eser daha önce *Hayat Tarih Mecmuası*’nda da tefrika edilmişti. Barbaros Hayreddin Paşa (Sadeleştirilenin adı yok), “Barbaros Tekrar Cezayir’de: Barbaros Hayreddin Paşa’nın Hatıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Ağustos 1965, yıl 1, c. II, s. 7, 59-65. Son olarak Ahmet Şimşirgil, *Kaptan Paşa’nın Seyir Defteri*, İstanbul: Bâbü’lî Kültür Yayıncılığı, 2003, 244 s. adıyla bu eseri günümüz Türkçesine aktaranlar kervanına katılmıştır. Eserin ilk defa sadeleştirilmiş olduğu *Hayat Tarih Mecmuası*’ndaki bu yayının hakkında okuyucuyu bilgilendirmek için yazı dizisinin son bölümünde ilmi çerçevede bir yayının yapılması gerektiği ifade edilmişti. Arapça, İspanyolca, Macarca, İtalyanca, Fransızca tercümeleleri bulunan eserin günümüz diline orijinal haliyle kazandırılması daha o dönemde talep edilmişti.

36 *Mısır Ülke Etüdü*, Muhsin Akgür ve Derya B. Roca (haz.), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1997, iv + 151 s.; *Kenya Ülke Etüdü*, Zehra Mumcu ve Umur Ceyhun (haz.), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1997, 225 s.; *Nijerya Ülke Etüdü*, haz. Muhsin Akgür ve Tezer Palacıoğlu, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1997, 165 s.

mektedir. *Kardeş Libya*³⁷ ve *Kardeş Tunus*³⁸ gibi kitaplar bunun güzel örnekleridir. Yine bu yakınlığı ifade etmek üzere Libya, Cezayir ve Fas devletlerinde konuşulan Arapçadaki Türkçe asıllı kelimeler üzerine yapılan araştırmalar da yerine göre birer makale konusu olabilmektedir.³⁹

Türkiye’de bulunan bazı Afrika ülke temsilciliklerinin kendi ülkelerinin Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile aralarındaki müşterek tarihî geçmişi ortaya çıkarma konusunda bazı eserler yayınladıkları görülmektedir. Özellikle bu konuda en fazla gayret gösteren ülke temsilcilerinin Libya-lılar olduğu görülmektedir.⁴⁰ Bunun yanında mesela Güney Afrika Cumhuriyeti konsoloslğunun hazırladığı *İşte Güney Afrika* gibi kitaplar da birinci elden o ülkeleri tanıtmayı amaçlayan yeni çalışmalar arasında zikredilebilir.⁴¹

Ülkemizde Afrika kıtasının en az tanınan bölgesi Büyük Sahra’nın güneyinde kalan Kara Afrika bölgesidir.⁴² Güney Afrika Cumhuriyeti hakkında özellikle son yıllarda yapılan tercümelemlerle on civarında eserin Türkçe’ye kazandırıldığı görülmektedir.

Meşhur gazetecilerimizden Hıfzı Topuz⁴³ başta olmak üzere Kenan

37 Osman Özdeş, *Kardeş Libya -Rehber Kitap-*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1975, 212 s.; İrfan Ünver Nasrattınoğlu, *Kardeş Libya: 1978-1979 Gezi Notları*, Ankara: Ulucan Matbaası, 1980, 128 s. Bazı kitaplarda ise kardeşlik kelimesinin ideolojik manada kullanıldığı görülmektedir. *Zimbabve-Yaşasın Zimbabve ve Türkiye Halkının Kardeşliği*, İstanbul: Aydınlik Yayınları, 1977, 59 s.

38 *Kardeş Tunus’u Tanıyalım*, baskı yer adı yok, 1965.

39 Mohammed Ben Cheneb, “Cezayir Konuşma Dilinde Muhafaza Edilen Türkçe ve [Türkçe aracılığı ile Gelen] Farsça Kelimeler”, çev. Ahmed Ateş, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966, s. 157-213; Metin Akar, “Fas Arapça’sında Osmanlı Türkçesi’nden Alınmış Kelimeler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7 (1991-1992) s. 91-110; Necati Avcı, “Libya Yerel Arapça’sında Kullanılan Türkçe Kelimeler”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, 1996, sy. 9, s. 147-157.

40 Nevzat Yalçıntaş vd. *Türk-Libya İlişkileri*, İstanbul: Türk-Libya Dostluk Derneği Yayınları, 1980, 177 (26) s.

41 Kamer Mengütürk, *İşte Güney Afrika*, İstanbul: Güney Afrika İletişim Servisi, 1996, 116 s.

42 Hıfzı Topuz’un Siyah Afrika hakkında birisi Dr. Topuzoğlu müstear adıyla olmak üzere yazdığı bir dizi kitabı bulunmaktadır. *Kara Afrika*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971, 348 s.; *Kara Afrika Sanatı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1992, 96 s.; *Kara Afrika’da İletişim*, İstanbul: Yön, 1987, 172 s.; *Lumumba, 1987*; *Kara Afrika’da İşkenceyle Öldürülen İlk*, 1987; *Siyah Afrika’da Maskeler ve Fetişler*, İstanbul: Vakko Sanat Galerileri, 1984, 285 s.; Dr. Topuzoğlu, *Kongo Kurtuluş Savaşı*, Ataç Kitabevi-Toplumbilim Dizisi, İstanbul 1965, 95. Orhan Tuna, *Afrika’nın Sosyal Siyaset Meseleleri*, 1970; Ergun Tuncalı, *Kara Afrika (Uyuyan Afrika)*, İstanbul: Kitapçılık Lmt. Şirketi Yayınları, 1966, 122 s.

43 *Kara Afrika*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971, 348 s.; *Kara Afrika Sanatı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1992, 96 s.; *Siyah Afrika’da Maskeler ve Fetişler*, İstanbul: Vakko Sanat Galerileri, 1984, 285 s.; *Kongo Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Ataç Kitabevi-Toplumbilim Dizisi, 1965, 95 s.

Akın,⁴⁴ Abdi İpekçi,⁴⁵ Ahmet Emin Yalman⁴⁶ ve Abdurrahman Dilipak⁴⁷ bu kıta hakkında genelde hatıra ve gezi türü eserler kaleme aldılar. Sadece Dilipak'ın kitabı diğerlerinden ayrılmakta olup birkaç yabancı kaynaktan Orta Afrika bölgesindeki ülkelerden Çad hakkında çok yüzeysel bilgi veren bir kitapçıktır.

Afrika kıtasının XX. yüzyıla damgasını vuran devlet adamlarından Muammer el-Kaddafi,⁴⁸ Kwame Nkrumah⁴⁹ ve Nelson Mandela⁵⁰ hakkında birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de az da olsa müstakil kitaplar yazılmıştır. Ayrıca yabancı dillerde yazılanların bir kısmı da Türkçeye tercüme edilmiştir.

Eski Mısır üzerine yazılan Türkçe kitaplar ve yabancı dillerden yapılan tercüme yanında makale ve diğer yazıların fazlalığı bu konunun insanlık tarihi için ifade ettiği değeri göstermektedir.⁵¹

Son yıllarda Afrika edebiyatının zenginlikleri diğer dillerde yazılan eserlerin tercüme edilmesi yoluyla da olsa dilimize kazandırılmış bulunuyor. *Tunus Masalları, Cezayir Masalları, Mısır Masalları, Afrika Masalları*⁵² gibi

44 *Çöldeki Umud Kaddafi ve Fizan Fizan Dedikleri*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1976, 111 s.; *Yeni Bir Libya*, İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1977, 118 s.; *Yeni Libya ve Cemahiriye*, İstanbul: Gazi Matbaası, 1978, 294 s.; *Libya ve Kaddafi*, İstanbul: Hisarbank Yayınları, 1981, 160 s.

45 *Afrika*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1959, 239 s.

46 *Havalarda Beşbin Kilometre Seyahat Notları: Afrika, İngiltere, Amerika, Kanada'da Yapılan Meraklı Seyahat'in Hikayesi*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1943, 300 s.

47 *Orta Afrika Dosyası*, İstanbul: Akabe Yayınları, 1985, 118 s.

48 Ayhan İnal, *Çöl Türküsü: Libya ve Kaddafi Destanı*, Ankara: Murat Matbaacılık, t.y., 79 s.; Muammer al-Kaddafi, *Görüşlerim*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Hareket Yayınları 1975, 220 s.; El-Kazzâfi, Muammer, *Biz Neredeyiz*, (Konuşmaları), çev. Nihad Yazar, İstanbul: Adak Yayınları, 1976, 315 s.

49 Kwame Nkrumah, *Emperyalizmin Son Aşaması Yeni Sömürgecilik*, çev. A. Sarıca, İstanbul: Gerçek Yayınevi, İstanbul 1966, 99 s.; Kwame Nkrumah, *Afrika'da Sınıf Mücadelesi*, çev. Zülal Acaroğlu, Ankara: Yücel Yayınları, 1976, 31 s.

50 Nelson Mandela, *Özgür Bir Güney Afrika*, çev. Ayşegül Sönmezay Erol, İstanbul: Belge Yayıncılık, 1986, 133 s.; Jorge Amado ve 14 Yazarın Yazıları, *Nelson Mandela İçin*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Can Yayınları, 1991, 190 s.

51 Ayşe Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956, xv + 393 + harita; Talat S. Halman, *Eski Mısır Şiiri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972, 158 s.; Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır – Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*, İstanbul: Büke Yayınları, 2002, 348 s.; V. Vladimirov, *Eski Mısır Mimarisinde Nispetler*, çev. Hamit Bilgan ve Selim Palavan, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Basımevi, 1947, 76 s.; Murry Hope, *Eski Mısır ve Sirius Bağlantısı*, çev. Ercan Arısoy, İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık, 1998, 328 s.

52 *Kuzey Afrika Masalları*, çev. A.S. Koral, baskı yeri, yayınevi adı ve baskı tarihi yok; Juliette Gouplet, *Eski Mısır Masalları*, çevirenin adı, baskı yeri ve yayınevi adı yok, 1946; *Mısır Masalları*, çev. Mustafa Gökçe, Ankara: Emek Basım Yayınevi, 1959, 32 s.; Ahmed Hidayet, *Tunus Masalları*, çevirenin adı, baskı yeri ve yayınevi adı yok, 1943; *Tavuk Tüyü Masalı: Bir Cezayir Masalı*, çevirenin adı, baskı yeri ve yayınevi adı yok, 1966.

tercüme kitaplar yanında *Mahrem Macera*⁵³ ve diğer önemli romanların⁵⁴ da dilimize tercüme edilmiş olması büyük bir kazançtır.

Bilhassa ilmî araştırmalar olmak üzere üniversitelerin tarih ve coğrafya bölümleri Afrika konusunda mutlaka ciddi adımlar atmak zorundadırlar. “Bizde mümkün değildir” denecek olursa ilerideki nesillerin bu alanlara yönelmeleri engellenebilir. Oysaki Cengiz Orhon’un ve Abdurrahman Çaycı’nın eserleri Afrika tarihi konusunda sadece bizde değil diğer ülkelerdeki araştırmacıları da kaynak olmaktadır.

The Ottoman Africa in the Turkish Studies

Ahmet KAVAS

Abstract

It is a source of grievance that whereas there are hundreds of institutes and research centers specializing on African Studies, there have been no serious attempts in this regard in Turkey, except several unsuccessful initiatives. The fact that in addition to the dynasty-states of Turks, which have a past of more than a millennium, the rule of Ottoman Empire in North and East Africa, especially Egypt, forces us to canalize our concern to this geography. Nevertheless, Turkey, with its strength in international arena, has been in close relations with the African states in social, political and economic fields. This article aims to emphasize that though they are not very much interrelated, and vary in theme and time, there have been considerable amount of publications in Turkish as well. By reviewing most of this literature, this article also intends to guide those people who are interested in Ottoman rule in Africa.

53 Şeyh Hamidu Kan’ın *L’aventure ambiguë* isimli Fransızca romanı önce İsmet Topaloğlu tarafından *Hayat Çıkmazı* adıyla (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, 160 s.) daha sonra da Adnan Tekşen tarafından *Mahrem Macera* adıyla yeni Türkçe’ye tercüme edildi (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1982, 174 s.).

54 Özellikle bu konuda Mısırlı Nobel Edebiyat ödülü sahibi Necip Mahfuz’un çok sayıda romanının Türkçeye kazandırıldığını belirtmek gerekir. *Sokaktakiler*, (Kitabın orijinal adı: *ez-Zukâkû'l-Midâk*), çev. Hasan Akay, İstanbul : İnsan Yayınları, 1989, 315 s. Bu romanı daha sonra Güler Dikmen Nalbantoğlu *Midak Sokağı (Ara Sokak)* adıyla yeniden tercüme etmiştir (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, 317 s.); *Başkanın Öldürüldüğü Gün*, çev. Lütfullah Gökteş, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, 143 s.; *Nil’in Üç Çocuğu*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, 189 s.